

تاریخ التراث العربی و مؤلف آن

علی راد

اهمیت پژوهش های سترگ تراث نگاری بر دانشیان کردان پوشیده نیست و پرداخت به چنین مجموعه هایی از ضروریات پژوهشی هر دانش و فرهنگ علمی یک ملت به حساب می آید. همیشه روزگار، تراث نگاران با سعی و افری که در بازتاباندن آثار کهن و جدید کاروان علم پیشینیان دارند باز با کاستی هایی خواسته و ناخواسته در آثارشان مواجه می شوند که جبران آن برای ماندگاری آثار و حفظ میراث پیشینیان نیازمند معرفی و نقد و بررسی همه جانبه و به دور از تعصب است. اهمیت این مسئله وقتی با ضروریات یک آیین و پیشینه پژوهش های آن برخورد بکند، دوچندان می شود.

از جمله این مجموعه ها که امروزه در میان مستشرقان و غیر آنان در درجه اهمیت خاصی قرار دارد، اثر شگرف پرفسور محمد فواد سزگین است به نام «تاریخ التراث العربی» که در آن سعی در بازشناساندن پیشینه دانش های عربی-اسلامی و معرفی دست نویس های دانشیان پیشین مسلمان شده است. آن چه پیش رو دارید گامی است کوتاه در معرفی این اثر به همراه نقد و بررسی پاره ای از دیدگاه های مؤلف و بیان کاستی های آن از نگاه پاره ای از تراث پژوهان.

فواد سزگین، تاریخ التراث العربی فی علوم القرآن والحديث، نقله الی العربیة د. محمود فحیمی مجازی، وراجه د. عرفة مصطفی و د. سعید عبدالرحیم، ۱۴۰۳ هـ / ۱۹۸۳ م.

مختصری از شرح حال علمی سزگین

استاد محمد فؤاد سزگین به سال ۱۳۴۳ هـ / ۱۹۲۴ م، در یکی از خانواده‌های شهر استانبول ترکیه متولد شد و در آنجا رشد کرد، تحصیلات مقدماتی خود را همان‌جا آغازید و پس از اتمام دوره دبیرستان به دانشکده هندسه استانبول وارد شد. بعد از مدتی آنجا را باب میل علمی خویش نیافت و پس از اندک زمانی به جهت علاقه و ارتباطی که با مؤسسات شرق شناسی ترکیه داشت، دانشکده هندسه را به قصد تحصیل در «مؤسسه شرق شناسی» دانشکده ادبیات دانشگاه استانبول - که در آن سال‌ها ریاست آن به عهده شرق شناس معروف «هلمونت ریتز» بود - رها و به ادامه تحصیل در آنجا پرداخت. سزگین با تلاش مستمر خود توانست در سن بیست و سه سالگی (۱۳۶۶ هـ / ۱۹۴۷ م) مدرک کارشناسی ارشد خود را در رشته «مطالعات شرق شناسی» دریافت کند و به دنبال آن در سال ۱۳۶۹ هـ / ۱۹۵۰ م، دکترای خویش را در رشته «علوم اسلامی - پژوهش‌های ایرانی و فلسفه» به پایان رسانید. مدت‌ها در گروه پژوهش‌های اسلامی دانشگاه استانبول به فعالیت علمی - پژوهشی پرداخت و از آغاز تحصیل در مؤسسه شرق شناسی با «هلمونت ریتز» رابط دوستانه و صمیمی برقرار کرد و از راهنمایی و تجربه‌های او بهره‌ها برد و تجربه‌ها اندوخت.

این پژوهشگر ترک بنا به مسائل سیاسی در سال ۱۹۶۰ م، مؤسسه پژوهشی خود را در ترکیه رها و به آلمان مهاجرت کرد و کرسی تدریس در رشته تاریخ علوم طبیعی و علوم عربی - اسلامی دانشگاه فرانکفورت را به دست گرفت. او هم‌اکنون بیش از چهل سال است که در آنجا به تدریس و تحقیق اشتغال دارد. سزگین جهت گسترش تحقیقات تاریخ علوم اسلامی و تداوم طرح‌های پژوهش‌های در این حوزه و نیز تربیت پژوهندگان جوان و استفاده بیشتر از محققان در سال ۱۹۸۲، مؤسسه تاریخ علوم عربی و اسلامی را در دانشگاه فرانکفورت تأسیس و کتابخانه ۱۶ هزار جلدی و جوایز دریافتی‌اش را وقف آنجا نمود. این مؤسسه سالانه مجله تحقیقی «تاریخ علوم عربی و اسلامی» را انتشار می‌دهد.

سزگین به هنگامه تحقیق «مجاز القرآن» ابی عبیده معمر بن المثنی التیمی (ت ۲۱۰ هـ) با امین الخولی ادیب سرشناس و معروف مصری در استانبول دیدار کرد و مراوداتی علمی صورت داد و امین الخولی هم بعد از مطالعه جلد نسخت مجاز القرآن به همراه تحقیقات سزگین با نگارش دیباچه‌ای تلاش سزگین را به جهت انجام این تحقیق می‌ستاید و از او به عنوان پژوهنده‌ای توانمند در حوزه تحقیقات عربی - اسلامی یاد می‌کند و اسلوب

پژوهشی سزگین را آگاهانه و همسو با اصول صحیح این دانش برمی‌شمرد و از پژوهش سزگین دریافتن مصادر صحیح بخاری در این اثر بسی فرحناک و در پاره‌ای از موارد کار سزگین را در مجاز القرآن از نقش یک پژوهشگر فراتر دانسته و از اشارات دقیق سزگین در تصحیح اشتباهات ابو عبیده و عبارات کتاب او یاد می‌کند.

سزگین چندین سفر به کشور ایران داشته و در کنگره جهانی امام رضا (ع) به سال ۱۳۶۸ شمسی، از جمله مهمان‌های مدعو کنگره بود و اکنون نیز با برخی از کتابخانه‌های مهم و معروف ایران ارتباط دارد.^۱

نگاهی به تلاش و اثر سترگ سزگین

«تاریخ التراث العربی» پژوهشی ژرف و دامن‌گستر است که فؤاد سزگین آن را پیرامون نگاه‌های عربی - اسلامی از بدایت قرن نخست تا آخر چهارم هجری قمری سامان داده و با گستره و جامعیتی مناسب، توانسته در پاره‌ای از دانش‌های اسلامی تحقیقات و دستاوردهای شایان توجهی به حوزه پژوهش به ویژه تاریخ شناسی علوم اسلامی و تراث پژوهی عرضه بدارد و کاستی‌هایی را جبران سازد.^۲

۱. در نگارش این بخش از منابع ذیل سودجسته‌ام:

الف. مجلة اسلامیة المرفح، السنة السابعة، العدد السابع والعشرون (شباط ۱۴۲۲ هـ / ۲۰۰۱ م)، مقاله: أبو الفداء سامی التونی: التعریف بالتراث، ص ۱۸۳-۱۸۹.

ب. مجلة تخصصی کلام اسلامی، ش ۲۳، ص ۱۳۲.

ج. دانشنامه قرآن (به اهتمام: بهاء‌الدین خرمشاهی)، ج ۱، ص ۴۵۵ و ج ۲، ص ۱۹۷۱.

د. مجاز القرآن، ابی عبیده (با تعلیقات دکتر فؤاد سزگین)، ص ۷-۵، اول، خفاجی مصر.

هـ. تاریخ نگاه‌های عربی، سزگین (ترجمه: گروه مترجمان)، ج ۱، مقدمه سرویراستار ص ۲۳، اول، خانه کتاب تهران.

و. گفتارهایی درباره تاریخ علوم عربی و اسلامی، سزگین (ترجمه: محمدرضا عطائی)، اول، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی مشهد، ۱۳۷۱ ش.

۲. آثار عمده و نشر یافته سزگین عبارتند از:

الف. تاریخ التراث العربی - مجموعات المخطوطات العربیة فی مکتبات العالم - نشر مکتبه مرعی نجفی، قم، ۱۴۱۲ هـ. ق.

ب. تاریخ العلوم.

ج. تاریخ التراث العربی.

د. محاضرات فی تاریخ العلوم العربیة والاسلامیة.

هـ. مجاز القرآن ابو عبیده محمد بن المثنی التیمی (ف ۲۱۰ هـ)؛ تصحیح و تعلیق سزگین.

و. الدر الفرید و بیت الفصید، ابن ایدمر، محمد بن سیف‌الدین (ف ۶۳۹ ق)؛ به اهتمام سزگین و دیگران.

ز. دراسات حول مصادر الجامع الصحیح. (۱۹۵۶، استانبول).

«تاریخ الادب العربی» کارل بروکلمان،^۷ کاستی های فراوانی دارد و او از بیان آثار متعددی از نگاهسته های عربی-اسلامی

۳. این تأثیرپذیری در حدی آشکار است که حتی در انتخاب نام اثر هم بر خود سزگین و شیوه کار او تأثیری ژرف نهاده و او را به روشی خاورشناسانه در تحلیل و ارائه داده های تاریخ علوم کشانیده است، به ویژه در جلد نخست تاریخ التراث که از حیث اهمیت موضوعات و ارتباط با قرآن و علوم اسلامی همانند فقه، حدیث و ... دوچندان اهتمام می طلبیده. او خود به تأثیر کار بروکلمان و عدم رهایی از تأثیرات او در جلد اول اثرش یاد می کند: تاریخ التراث العربی، ج ۱، ص ۷، ۱۲، ۱۳. در اینجا جا دارد سخن ابو الفداء سامی التونی را در این باره بیفزایم. او در ضمن معرفی اثر سزگین می نویسد:

«... خاصة فی المجلد الأول من الكتاب وهو المتعلق بالعلوم الشرعية والذي كان تأثير بروكلمان فيه قوياً واضحاً فيه. أقر المؤلف [سزگین] نفسه بأنه لم يستطع التخلص من تأثير بروكلمان عليه خاصة فی المجلد الأول - وهو أخطر المجلدات لتعلقه بالعقيدة الإسلامية والقرآن العلوم الشرعية»، بنگرید: اسلامیة المعرفة، السنة السابعة، العدد السابع والعشرون، ص ۱۸۸.

۴. یکی از مستشرقان آلمانی اثر سزگین را کتاب قرن بیستم دانسته و به هنگامه معرفی آن چنین گفته است:

«... فان كتاب تاريخ التراث العربی، سوف يكون كتاب القرن العشرين فی الثقافة العربیة وتصنيف التراث العربی الضخم» بنگرید: مجلة الفیصل، عدد ۳، ص ۱۱۵.

۵. هر چند سزگین چندان در ایران زمین شناخته شده نیست ولی در نزد تراث پژوهان مغرب زمین نام و اثر او ناگفته آشناست و شخصیت او و کار علمی اش در نزد آنان شایسته بسی تقدیر هست. مستشرقان سزگین را از زمره پژوهشگران تراث می دانند که در حوزه تاریخ علوم اسلامی-عربی زحمات وافری را تحمل کرد، و با نگاهسته های خویش نقطه عطفی در تحقیقات شرق شناسی به وجود آورده است. هر چند که خود سزگین هم به سامان رسیدن کتاب خویش را مرهون کوشش های شرق شناسان بزرگی می داند و از برخی آنان در آثارش به عظمت یاد می کند و همین اعتماد اساسی او بر پژوهش های مستشرقان اسلام پژوه جدا از کمبود بن مایه های علمی خود سزگین باعث واقع شدن او در این اشتهاهای شده که عملاً در مواردی غیر قابل چشم پوشی است، با این حال تفاوت نگرش او با شرق شناسان در برخی موارد پیرامون کاوش در اصالت و خاستگاه رشته های مختلف دانش های اسلامی و نقد پاره ای از افکار آنان در این زمینه توجه به آثارش را در نزد خاورشناسان دوچندان می کند. به عنوان نمونه بنگرید به نقد ژرفا ژرف سزگین درباره دیدگاه نابجای مستشرقین درباره دانش کیمیا و شخصیت تأثیرگذار جابر حیان در آن، تاریخ التراث العربی، ج ۴، بخش کیمیا؛ و مقاله شگرف او درباره شخصیت جابر در دانش شیمی و آثار وی بنگرید در: گفتارهایی درباره تاریخ علوم عربی و اسلامی (ترجمه: محمدرضا عطایی)، ص ۶۵-۸۱، بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، اول، ۱۳۷۱ ش.

۶. ر. ک: مقدمه استاد دانش پژوه، ص ۲۳ در: کتابخانه و مجموعه های نسخه های خطی هری در جهان... اثر فؤاد سزگین (ترجمه: چنگیز پهلوان)، معارف تهران، ۱۳۶۶ ش.

۷. در بخشی از این پژوه به توفیق الهی از بروکلمان و تاریخ الادب العربی او سخن خواهیم گفت.

هر چند که این اندیشه را بایستی با توان علمی مضاعف دیگری ادامه و زوایای ناگفته آن را از پیشینه دانش های اسلامی بازگو ساخت، لکن تلاش و کار سزگین را با وجود کاستی های فراوانی که دارد باید ستود و به اندیشه تحقیق و تدوین اثری جامع و درخور آثار دانشیان مسلمان پیشین بود و الا سامان یافتن آثار ناقص. شاید به جای تحسین چهره درخشان کارنامه علوم اسلامی در نگاه متخصصان، ضعفی مجازی و خلاف واقع را در اذهان تداعی کند که بر طرف نمودن آن خود نیاز به نگارش پژوهی دیگری را ایجاد و ایجاب نماید، به ویژه پژوهش هایی که بخش قابل توجهی از آنها توسط دانشمندان غیر مسلمان و یا مسلمان غیر متخصص در حوزه پژوهش صورت می پذیرد که به دلایل متعددی از نقاط ضعف و نارسایی ها و کج روی های غیر قابل اغماض مصون نمانده اند.

اثر سزگین نیز از این کاستی ها مستثنا نبوده و نیست به ویژه آن که روشن شود او اندیشه تدوین این اثر و شگرد نگارش و تحقیق آن را مرهون مستشرقان دیگری بوده که خود آنان هم کاستی های فراوانی داشته اند و سزگین هم در پاره ای موارد سخت از آنان پیروی و خود بدان اعتراف نموده است.^۳

این کاستی های فاحش در استدراکاتی که بر اثر سزگین نگاهسته شده به خوبی پیداست؛ هر چند که خود استاد سزگین، آن چنان که از نوشته هایش بازمی تابد محقق ژرف کاو است که از بدایت تحصیلات آکادمیک خود، دغدغه پژوهش در دانش های اسلامی با او بوده و رفته رفته به اوج خود رسیده تا او را توان آن داده که بتواند چنین پژوهی درازدانی را سامان دهد. البته مرآه علمی او با بروکلمان در این زمینه خیلی در سزگین تأثیر نهاد و شروع تألیف تاریخ التراث العربی را در سایه سار کتاب و شیوه پژوهش او به قلم نشانده است و با این اثر خویشتن توانسته در میان شرق شناسان و تراث پژوهان آوازه ای به خود اختصاص دهد و کتاب خود را از آثار مرجع علوم اسلامی عیان کند.^۴

تفاوت نگرش سزگین با دیگر مستشرقان در نمایان ساختن خاستگاه علوم طبیعی و تجربی و نقد افکار آنان در پاره ای از موارد توجه به کتاب سزگین را نزد دانشیان تراث پژوه دوچندان می کند.^۵ استاد مرحوم محمدتقی دانش پژوه درباره التراث العربی به هنگامه معرفی آن می نویسد:

«استاد فؤاد سزگین، دانشمند ترک که اکنون در کشور آلمان زندگی می کند در دنبال این دانشمند [کارل بروکلمان] شالوده دیگر می ریخته، که اگر به پایان برسد از کارهای ارزنده فرهنگی خاورزمین به شمار خواهد آمد.»^۶

بارها سزگین از «هلمونت ریتز» شنیده بود که مجموعه

گاهی نکته‌هایی را درباره فرهنگ ایران بی طرفانه می‌آورند ولی یکی دو جا دیدم که مترجمان عربی در ترجمه باژگونه رفتند و راه درست نرفتند.^{۱۰}

غیر از باژگونگی در ترجمه عربی اثر سزگین عدم الحاق افزوده‌های سزگین در ترجمه خود مشکل دیگری بوده که سزگین از آن مدت‌ها رنج می‌برد تا اینکه به هنگامه آغاز ترجمه فارسی این اثر در کشورمان ایران توهمط مؤسسه فهرستگان این ضعف و کاستی بر طرف شد و سزگین در پاسخ نامه این مؤسسه که برای کسب اجازه از او ارسال شده بود، به صراحت ترجمه فارسی اثر خویش را مشروط بر انطباق با متن آلمانی آن نمود و گویی ترجمه عربی اثر خود را نپسندیده در جواب نامه مؤسسه مذکور چنین نگاشت:

«من اصولاً مخالفتی با ترجمه فارسی کتابم ندارم، مشروط بر این که ترجمه بر اساس متن اصلی آن صورت پذیرد، نه بر اساس ترجمه عربی آن».^{۱۱}

ترجمه عربی اثر سزگین نخست در کشور مصر شروع شد و یک سال بعد از چاپ آلمانی جلد نخست (۱۹۶۸ م) جلد اول از ترجمه عربی آن در ۵۲۰ صفحه روانه بازار شد و ادامه جلد

غفلت ورزیده است تا این که به توصیه و تشویق «ریتر»^۸ به سال ۱۹۴۷ م، شروع به تحقیق و جمع‌آوری اطلاعاتی درباره آثار سده‌های نخستین دانشیان مسلمان در عرصه‌های مختلف علوم اسلامی می‌نماید و این تلاش خود را تا سال ۱۹۵۹ م، ادامه می‌دهد. در این زمان، سزگین احساس می‌کند آنچه او در این سال‌ها جمع‌آوری نموده، مقدار توجهی است. لذا تصمیم می‌گیرد که کار بروکلیمان را در مورد دست‌نوشته‌هایی که بر او ناشناخته مانده و دگر آثاری که جدیداً تحقیق و معرفی شده‌اند، متفاوت با سبک نگارش او (که بیشتر استوار بر معرفی نویسندگان است) تجدید و جلد آغازین از مجموعه تاریخ التراث العربی را به اتمام برساند.

ادامه سخن آنکه اثر بروکلیمان که از نگاه بعضی در بازتابیدن ادب عربی اثری فاخر و درخور توجه می‌باشد به همراه توصیه‌های هلموت ریتر در سامان گرفتن اندیشه تألیف اثر سزگین از نقش و سهم مهمی برخوردار بوده و این دنباله‌روی سزگین از بروکلیمان در موارد بسیاری از تاریخ التراث العربی کاملاً مشهود است، لکن سزگین شیوه تألیف بروکلیمان را با اضافاتی تغییر داد و اثر خود را با اسلوبی متفاوت از سبک نگارش بروکلیمان به پایان رسانید.

شناسه و پیشینه نشر و ترجمه «تاریخ التراث العربی»

اثر استاد سزگین برای بار نخست به سال ۱۹۶۷ م، به زبان آلمانی در مؤسسه بریل لیدن انتشار یافت و بدین وسیله جلد نخست این مجموعه روانه کاروان علم و ادب گردید و انتشار جلدهای بعدی این اثر از سال ۱۹۷۰ م، دوباره دنبال شد و در سال ۲۰۰۰ م پایان یافت و به علی‌الوجه از سال ۱۹۸۴ تا ۲۰۰۰ م وقفه‌ای شانزده ساله در چاپ این اثر حادث شد. قطع امتیازات مالی اعطایی یونسکو به سزگین در به تعویق افتادن انتشار این اثر بی‌تأثیر نبوده است.^۹

چاپ نخست این اثر که با عنوان *Geschichte der Arabis- cheh schrifttums* و به خامه قلم خود سزگین، تألیف شد، نسبت به چاپ‌های دیگر آن که به زبان‌های عربی و فارسی هستند، از کاستی‌های کمتری برخوردار است. آن گونه که خود سزگین نیز از نواقص و کاستی‌های راه‌یافته به ترجمه عربی اثر خویش گله‌مند بوده و ترجمه فارسی اثر خویش را مطابق با متن اصلی آن (آلمانی) و مشروط به عدم استفاده از ترجمه عربی آن، قبول کرده است. آن‌چنان‌که همین امر در ترجمه تاریخ الادب العربی بروکلیمان در پاره‌ای از موارد نیز مشهود بوده و پژوهشگر معاصر مرحوم دانش پژوه بدان عنایت ویژه نموده و چنین گوشزد می‌کند:

«درباره ترجمه‌های عربی این را بگویم که بروکلیمان و سزگین

۸. هلموت ریتر، از مستشرقان بزرگ آلمانی تبار و استاد دانشگاه فرانکفورت و توانمند در ادبیات فارسی است. او شرق‌شناسی را نخست از کارل بروکلیمان آموخت و در استراسبورگ با مستشرقانی چون تودور نولدکه، لیتمن ولندآور آشنا شد و در این هنگام دروس الهیات و متن‌شناسی زبان‌های لاتینی و یونانی را فراگرفت و در سال ۱۹۱۳ م، به عنوان پژوهشگر در مؤسسه تاریخ و تمدن مشرق‌زمین در هامبورگ آغاز به فعالیت نمود. مدت‌ها در عراق به مطالعات شرق‌شناسی پرداخت و بعدها به ریاست انجمن آلمانی تحقیقات مشرق‌زمین در شهر استانبول ترکیه برگزیده شد. او آثار متعددی دارد از جمله آثار قرآنی ایشان، فهرست قرآن و حدیث در کتابخانه‌های استانبول (۱۹۸۲) و تصحیح کتاب معانی القرآن ابن منظور دیلمی است. برای آگاهی بیشتر بنگرید: موسوعه المستشرقین، عبدالرحمن بدوی (ترجمه: صالح طباطبایی) ص: المستشرقون، عتیقی، ج ۲، ص: ۴۶۰؛ دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی (به اهتمام: بهاء‌الدین خرمشاهی)، ج ۱، ص: ۱۱۴؛ استدراکات علمی تاریخ التراث العربی (تنظیم: حکمت بشیر یاسین)، ج ۱، (پاورقی ص: ۱۱).

۹. گفتارهایی درباره تاریخ علوم عربی و اسلامی، سزگین (ترجمه: عطایی)، ص: ۱۷؛ (در این جا سزگین به داستان اعطای کمک مالی سازمان یونسکو از طریق کمیسیون ویژه و علت لغو شدن آن اشاره کرده است) و: استدراکات علمی تاریخ التراث العربی، ج ۱، ص: ۳۱.

۱۰. کتابخانه‌ها و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربی در جهان همراه با کتابشناسی علوم قرآن، حدیث...، فؤاد سزگین (ترجمه: چنیگ پهلوان)، ص: ۲۴ (از مقدمه استاد محمدتقی دانش‌پژوه) و: مجله نشرده، سال دوم (سال ۱۳۶۲) مقاله معرفی تاریخ نگارش‌های عربی، دانش پژوه، ص: ۶۹-۶۸.

۱۱. تاریخ نگارش‌های عربی، ج ۱، ص: ۱۵.

بخش ترجمه فارسی دکتر پهلوان نیز مراجعاتی جهت اطمینان بیشتر صورت پذیرفته است. بر آغاز جلد اول این مجموعه چهار جلدی، آقای احمد رضا رحیمی ریشه (سروراستار ترجمه فارسی) مقدمه ای کوتاه نگاشته و در ضمن آن به مراحل مختلف این ترجمه، معرفی اجمالی از سزگین و اثر او به همراه شیوه و علایم ترجمه فارسی و مطالبی چند اشاره نموده است.^{۱۴}

ناگفته نماند که در برگردان فارسی این اثر افزوده های به قلم سروراستار، درباره نمایه و شناسه شماری از متون کهن که در سال های اخیر به چاپ رسیده و در کتاب سزگین از آنها یاد نشده، آورده شده است. این افزوده ها که به طور عمده درباره مؤلفان امامیه و آثار آنهاست در بخش های مختلف این مجموعه به ویژه جلد یک و بخش فقه در داخل علایم < > مشخص شده اند و جناب رحیمی ریشه نقدهایی بر شیوه و اثر سزگین دارند که در همین پژوهش بدان ها اشاره خواهد شد.

«نمایه ای کوتاه از محتوای مجلدات تاریخ التراث العربی»:

جلد یک: علوم قرآنی (قرآیات تفسیر) و حدیث، تاریخ، فقه، عقاید و تصوف: ۱۹۶۷م (سال انتشار)

جلد دوم: شعر: ۱۹۷۵م

جلد سه: پزشکی، داروسازی، جانورشناسی و دام پزشکی: ۱۹۷۰م

جلد چهار: کیمیا، شیمی، گیاه شناسی و کشاورزی: ۱۹۷۱م

جلد پنج: ریاضیات: ۱۹۷۸م

جلد شش: نجوم: ۱۹۷۸م

جلد هفت: احکام نجوم: ۱۹۷۹م

جلد هشت: فرهنگ نگاری: ۱۹۸۲م

جلد نه: دستور زبان: ۱۹۸۴م

جلد ده: جغرافیا، ریاضی، نقشه نگاری (بخش اول): ۲۰۰۰م

جلد یازده: جغرافیا، ریاضی، نقشه نگاری (بخش دوم): ۲۰۰۰م

جلد دوازده: جغرافیا، ریاضی و نقشه نگاری نقشه ها: ۲۰۰۰م

البته ترجمه فارسی این اثر تا جلد چهار از نمایه موضوعی

بالا صورت گرفته و جلد های دیگر هنوز به عربی و فارسی

نخست در سال ۱۹۷۷م در ۶۵۱ صفحه به عربی ترجمه و منتشر شد. این دو مجلد بزرگ که در واقع ترجمه جلد اول کتاب سزگین از آلمانی به عربی بود، توسط دکتر محمود فهمی حجازی و دکتر فهمی ابوالفضل انجام پذیرفت و بدون فهرست تفصیلی انتشار یافت.

دنباله برگردان عربی این اثر به دلیل متولی شدن دو مرکز مهم کشور عربستان (دانشگاه اسلامی محمد بن سعود و دانشگاه ملک سعود (الریاض سابق) برای ادامه دادن ترجمه و نشر آن در اجزای متناسب مدت زمانی وقفه پیدا کرد و دوباره از سال ۱۹۸۲م، دنباله ترجمه آن پی گرفته شد. و اشخاصی برای تحقیق و فهرست نویسی اثر به گروه ترجمه ملحق شدند و در پایان هر جلد فهرست هایی از مؤلفان، کتاب ها، اعلام و ... تهیه و اضافه شد و عنوان «تاریخ التراث العربی» در چاپ سعودیه از جلد ششم این اثر به سال ۱۹۸۲م بدان اطلاق شد.

این چنین چاپ و برگردان عربی اثر سزگین به جهان عرب راه یافت و عرب زبانان بیشتر با کوشش او در راستای شناساندن آثار عربی-اسلامی، آشنا شدند علی رغم کاستی ها و اشتباهاتی که خواسته یا ناخواسته در نگارش اثر رخ داده بود؛ لکن ملک فیصل به پاس تقدیر از تلاش سزگین در تألیف این اثر (تا این هنگام شش جلد از این مجموعه به پایان رسیده بود) جایزه ویژه «پژوهش های اسلامی» سال ۱۳۹۹ هـ. ق را به او اعطا نمود و بدین گونه از سزگین قدر دانی به عمل آمد.^{۱۲}

در ایران نیز دکتر چنگیز پهلوان نخستین کسی بود که آهنگ ترجمه تاریخ التراث العربی سزگین را در سر داشت و با صبر و حوصله به برگردان قسمت هایی از کتاب سزگین پرداخت، ولی در آن زمان اندیشه او مورد بی مهری واقع شد، لکن با کوشش مستمر خود توانست کتابشناسی بخش های علوم قرآن، حدیث، تاریخ نگاری، تاریخ فرهنگ و ادبیات، فقه، کلام و تصوف را از اثر سزگین به فارسی ترجمه و با تنظیم و نگارش فهرستی جامع به چاپ برساند. دکتر پهلوان به ضمیمه همین ترجمه، کتاب دیگری از سزگین را با عنوان «کتابخانه ها و مجموعه های نسخه های خطی در جهان» نیز به پارسی برگردانیده است.^{۱۳}

مدتی بعد جناب وزیر کار دان آقای احمد مسجد جامعی با طرح پیشنهادی، ترجمه کامل مجموعه اثر سزگین را با مؤسسه نشر فهرستگان و خانه کتاب ایران در میان نهاد و با پی گیری های مستمر خود و با تلاش مترجمان، ویراستاران و دیگران این کار به سامان رسید و ترجمه فارسی این اثر نیز با چاپی منقح زیبا و کامل در چهار مجلد به بازار دانش ارائه گردید. در برگردان فارسی اساس کار مترجمان متن آلمانی کتاب سزگین بوده، لکن به ترجمه عربی و

۱۲. بنگرید: اسلامیة المعرفة، ش ۲۷، مقاله: التعریف بالتراث، ابو الفداء سامی التونی، ص ۱۸۷. در ضمن از ترجمه عربی چاپ عربستان، کتابخانه مرعشی نجفی قم دوره ۵ جلدی آن را آفست و به همان شکل در سال ۱۴۱۲ هـ. ق چاپ کرده است.

۱۳. نام کامل این اثر عبارتست از: کتابخانه ها و مجموعه های نسخه های خطی عربی در جهان با کتابشناسی علوم قرآن، حدیث، تاریخ نگاری تاریخ فرهنگ و ادبیات، فقه، کلام، تصوف، اثر فؤاد سزگین، ترجمه، تنظیم و فهرست ها از: چنگیز پهلوان، ۵۴۴ص، معارف، تهران، ۱۳۶۶.

۱۴. ر. ک: تاریخ نگارش های عربی، ج ۱، ص ۲۲-۳۱.

۱۵. به نقل از: پیشین، ج ۱، ص ۱۴.

۲. جلد دوم. این جلد درباره شعر است و چاپ این مجلد به منظور انجام تغییراتی بسیار تا سال ۱۹۷۵ م به تأخیر افتاد.
  ۳. جلد سوم. این جلد در سال ۱۹۷۰ م منتشر شد و مشتمل بر پزشکی، دامپزشکی و زیست شناسی است.
  ۴. جلد چهارم. این مجلد در سال ۱۹۷۱، انتشار یافت و مشتمل بر علوم شیمی، گیاه شناسی و کشاورزی است.
  ۵. جلد پنجم. در سال ۱۹۷۳ م منتشر شد که درباره ریاضیات است.
  ۶. جلد ششم. این جلد در حدود هزار صفحه مشتمل بر کیهان شناسی، ستاره شناسی و هواشناسی است.
  ۷. جلد هفتم. مشتمل بر علوم لغت، نحو و بلاغت و ... است.
  ۸. جلد هشتم. شامل فلسفه، منطق، روان شناسی، اخلاق، سیاست و جامعه شناسی خواهد بود.
  ۹. جلد نهم. مشتمل است بر علوم جغرافیا، فیزیک، زمین شناسی و موسیقی.
  ۱۰. جلد دهم. این مجلد مدخلی برای علوم اسلامی است و پیدایش و تطور علوم اسلامی را از قبیل: آزمایش، نظریه، مشاهده، راه و روش نقد، امانت نقلی از دیدگاه علمای اسلامی و مقایسه آنها با دانشمندان یونان و اروپا، به لحاظ امانتداری و ژرف نگری و احتیاط کاری و هم چنین اثر علمای اسلامی در اروپا و جاهای دیگر را بیان می کند.^{۱۸}
- سزگین به هنگامه این معرفی تألیف جلد شش از اثر خویش را به پایان برده بود و وعده چاپ آن را تا ۳ ماه دیگر می داد و جلد هفتم نیز در مرحله آماده سازی بود. و دیگر جلدها را یا در دست تألیف داشته و یا هنوز به تألیف آنها اقدام نکرده بوده لذا آن چنان که در معرفی خانه کتاب آمد، بعدها این آثار تألیف و به چاپ رسیدند.
- سزگین در ادامه از فهرست مربوط به تمام مجلدات سخن می گوید و بر وعده تألیف آن تأکید می کند و در پایان گزارش تفصیلی از تحلیل محتوای شش جلد آغازین نشر یافته اثر خود را ارائه می دهد و به مطالبی که به گمان خویش احتمال دارد در بررسی تاریخ علوم اسلامی تازگی داشته باشد، می پردازد. البته در گفتارهای دیگر مطالب قابل توجه و جدید درباره موضوعات برخی از مجلدات تاریخ التراث العربی همانند طب، شیمی، ریاضیات، هیأت، هواشناسی، شعر عربی و حدیث ارائه می دهد که پرداختن به همگی آنها خود پژوهی دیگر می باشد و
۱۶. ر. ک: کتابخانه و مجموعه های نسخه های خطی عربی در جهان ... فؤاد سزگین (ترجمه: چنگیز پهلوان)، ص ۲۳-۲۸.
  ۱۷. همان، ص ۲۸.
  ۱۸. ر. ک: گفتارهایی درباره تاریخ علوم عربی و اسلامی، ص ۱۸-۲۰.

ترجمه نشده اند، لکن این شناسه، مختصری که آقای رحیمی ریس در مقدمه خویش آورده اند با سخن استاد دانش پژوه اندکی تفاوت دارد، ایشان معرفی تفصیلی از ۹ جلد اول مجموعه «تاریخ التراث العربی» را به شکلی دقیق و کامل در مقدمه ای که بر ترجمه آقای پهلوان نگاشته اند، آورده که برای علاقه مندان جالب توجه است. ۱۶ تفاوت معرفی ایشان با آنچه در مقدمه ترجمه خانه کتاب آمده در تعداد جلدها و متفاوت بودن موضوعات پاره ای از مجلدات است. شاید این تفاوت ها مربوط به تغییراتی باشد که سزگین بعدها در مجموعه تاریخ التراث العربی صورت داده و در نتیجه به صورت و سیرت فعلی در آمده است. دیگر اینکه این مقدمه و مقاله دیگری را که استاد دانش پژوه در مجله نشر دانش نگاشته اند، مربوط به سال هایی است که هنوز تمامی مجلدات مجموعه سزگین به اتمام نرسیده بود. فقط معرفی مختصری را از آنها ارائه کرده بود. و استاد هم بر مبنای آن چنین مطلبی را نگاشته اند. با درنگ در گفته دانش پژوه این نکته روشن تر می شود: «کار استاد سزگین در هر مجلد به سال ۴۳۰ هـ. ق بسنده می کند، چنان که در «فهرست کتاب های چاپی درباره خاورمیانه» نشر کتابخانه بریل در ۱۹۸۱ (ص ۴۲-۴۳) آمده است بایستی به ۱۴ مجلد برسد، مجلد نهم آن تازگی از چاپ برآمده است. درباره دستور زبان عربی است (یا گراماتیک) که آن را هم شناسانده ام. دهم و یازدهم آن درباره فرهنگ و ادبیات و تاریخ و شناخت و ساختمان و هنر ادبی، سیزدهم درباره فلسفه و منطق و ایتک و لولتیک یا اخلاق و فلسفه، چهاردهم درباره آشنایی با تاریخ دانش و شناخت در کشورهای اسلامی، همه اینها در دست نگارش است و برای چاپ آماده خواهد شد. ۱۷»

حال نمایه ای از محتوای مطالب مجلدات ده گانه تاریخ التراث العربی که به زبان آلمانی چاپش پایان گرفته و طرح کلی مجلداتی که سزگین در نظر داشته از زبان خود فؤاد سزگین برای اطلاع بیشتر خوانندگان می آوریم تا اختلاف مجلدات آلمانی، عربی، و فارسی بیشتر روشن گردد.

سزگین در مقاله (سخنرانی) نخستی که درباره مجموعه خویش نگاشته به معرفی طرح کلی مجموعه اول تاریخ التراث العربی می پردازد و محتوای مجلدات آن را معرفی می کند که ما به اختصار بدان اشاره می کنیم:

۱. جلد اول. جلد اول کتاب من مشتمل بر علوم قرآنی، حدیث، تاریخ، فقه، عقاید، توحید، و تصوف بود و این مجلد کتاب از آغاز پیدایش این علوم تا سال ۴۳۰ هـ. ق را دربر گرفته است و در سال ۱۹۶۷ م منتشر شد.

دوم خود را جهت احراز صلاحیت تدریس در دانشگاه با انجام پژوهش مستوفایی درباره یکی از آثار ابن جوزی، دریافت کرد. بعدها در تلاشی سه ساله به تدوین فرهنگ نوین زبان سریانی همت گماشت و فرهنگ مستند معتبری در این زمینه پدید آورد و با عنوان «فرهنگ سریانی» در فوریه ۱۸۹۵ م آن را منتشر کرد.

بروکلمان را آثار وزین دیگری است که پردازش به تمامی آنها مجال دیگری را می‌طلبد. آنچه قابل اشاره در اینجاست اثر شگرف تاریخ الادب العربی اوست. سرانجام این خاورشناس آلمانی به هنگام تحقیق بر روی کتاب نحو عبری به سن ۸۷ سالگی در ۶ ماه مه ۱۹۵۶ م در شهر هاله چشم از جهان فرو بست در سال ۱۹۳۸ به مناسبت هفتادمین سالگرد تولد بروکلمان «اتواشپین» فهرستی از آثار بروکلمان را تحت ۵۵۵ عنوان فراهم آورد. فهرست دیگری از آثارش را هلمونت ریتز به ترتیب زمانی (۱۹۵۴-۱۸۹۰) فراهم کرد. دیورک کریمر آن را به عربی برگرداند و صلاح الدین مُنجد آن را منتشر کرد (المنتقی من دراسات المستشرقین، قاهره، ۱۹۵۵، ص ۲۵-۴۱)²۰

تاریخ الادب العربی

از نگاه بسیاری مهم ترین اثر بروکلمان تاریخ ادبیات عربی اوست که با این اثر کاری را بنیان گذاشت که نام او ماندگار شد. او در این اثر همگی آثار نگارش یافته به زبان عبری از دوران جاهلیت تا عصر خویش را در هر موضوعی که باشند، معرفی و نسخ خطی و چاپ های مختلف آنها را می شناساند و به قول استاد چنگیز پهلوان «ادبیات در اینجا معنایی عام دارد و کلیه آثار نویسندگان حوزه تمدن اسلامی به زبان عربی را دربر می گیرد. عنوان این کتاب موجب شد که برخی پژوهشگران به اشتباه تصور کنند که همه مؤلفان این آثار عرب تبار بوده اند، در حالی که بروکلمان فقط زبان عربی را که یک دوره زبان شکوفای تمدن جامع اسلامی بوده است، همچون معیار مشترک میان آثار گوناگون مورد توجه قرار داده است.»²۱

دکتر رمضان عبدالنواب در کتاب خویش وقتی به معرفی

۱۹. علاقه مندان پژوهشگر می‌توانند به کتاب «محاضرات فی تاریخ العلوم العربیة و اسلامیة» اثر فؤاد سزگین با ترجمه محمدرضا عطایی از صفحه ۲۰ تا ۱۹۶ مراجعه فرمایند.

۲۰. با تلخیص و تنظیم از: دایرةالمعارف مستشرقان، عبدالرحمن بدوی، مترجم: صالح طباطبایی، ص ۱۰۸-۱۲۳؛ شمر عربی در عهد جاهلی، کارل بروکلمان، ترجمه، گردآوری: چنگیز پهلوان، ص ۱۳-۲۹، نشر گیو، اول، تهران، ۱۳۷۹.

۲۱. شمر عربی در عهد جاهلی، کارل بروکلمان، ترجمه: چنگیز پهلوان، ص ۱۲.

مجال گسترده ای را می‌طلبد. ۱۹

پیش تر از بروکلمان و اثر او و تأثیرات کار او بر اندیشه سزگین در تدوین مجموعه تاریخ التراث سخن گفتیم. حال قبل از اینکه وارد بخش دوم مقاله شویم اجمالی از شخصیت بروکلمان و آثار علمی و تحقیق ایشان به ویژه تاریخ الادب العربی او سخن می‌گوییم، تا پیشینه کار سزگین در اثر بروکلمان روشن تر شود.

بروکلمان و تاریخ الادب العربی

کارل بروکلمان در ۱۷ سپتامبر ۱۸۶۸ م در شهر روستوک (Rostok) آلمان به دنیا آمد. پدرش (۱۸۲۶-۱۸۹۷) بازرگان بود و در کار تجارت «محصولات کشورهای مستعمره» دست داشت و مادرش به گفته خود بروکلمان «بانویی ذاتاً با استعداد بود که از او علایق علمی خویش را به ارث برده بود و هم او بود که افق های ادبیات آلمان را در برابر دیدگان فرزندش گشود. بروکلمان دوران دبیرستان را در روستوک با آرزوی دست یازیدن به سمت پزشکی کشتی، مترجم یا مبلغ دینی در دیگر کشورها سپری می‌کرد و در همین زمان بود که به مطالعات شرق شناسی علاقه و آفری پیدا کرد. در درس زبان عبری دبیرستان خود که توسط استاد نرگر (Nerger) تدریس می‌شد، حاضر می‌شد و رفته رفته چنان تسلط به زبان عربی پیدا کرد که در همان دوران می‌توانست یک متن بدون علامت از کتاب عاموس را به طور شفاهی ترجمه کند. او به دنبال فراگیری زبان عبری شروع به یادگیری زبان نوشتاری آرامی و زبان های ارمنی و سانسکریت را از استاد «هوشمن» فرا گرفت و در محضر اساتید دیگری زبان های حبشی، لاتین، هندواروپایی، مصر باستان و ... آموخت.

بعدها وارد دانشگاه شد و در کنار رشته شرق شناسی، مطالعات زبان شناسی کلاسیک و تاریخ را دنبال کرد. دروس شرق شناسی را نزد کسانی چون پرتوریس، فرانکل، هیله برانت و نولدکه - که خیلی در بروکلمان و رشد علمی او تأثیر گذاشت - دنبال کرد. در زمستان ۱۸۹۹ م، از سوی نولدکه مسئولیت پژوهش درباره ارتباط میان کتاب الکامل فی التاریخ ابن اثیر و کتاب تاریخ الامم والملوک طبری به او سپرده شد.

این رساله در بهار ۱۸۹۰ م جایزه ای دریافت داشت و این امکان را به او داد تا آن را در همان سال به عنوان رساله دکتری اول خود در استراسبورگ به چاپ برساند. در سال ۱۸۹۱ م بخش های از دیوان لبید بن ربیع (شاعر معروف عرب از بنی عامر که یکی از معلقات هفت گانه از اوست) را به آلمانی ترجمه و منتشر ساخت. در سال ۱۸۹۲ به برسلاو رفت و دکترای

بروکلمان و اثر تاریخ الأدب العربی او می رسد، چنین می نگارد: «و کتابه: تاریخ الادب العربی، لیس کتاباً فی تاریخ الادب بالمعنی المعروف و انما هو تسجیل لكل ما وصل الی علم صاحبه، مما ألف باللغة العربیة فی جمیع فروعها. مادامت هذه المؤلفات موجودة، مخطوطة كانت أو مطبوعة»^{۲۲}

این اثر بروکلمان توسط دکتر رمضان عبدالنواب و دکتر سید یعقوب بکر و دکتر عبدالحلیم نجار^{۲۳} به عربی ترجمه شد، و دارالکتاب الاسلامی در ایران آن را در ۳ جلد حاوی ۶ مجلد به چاپ رسانید. ترجمه آن به فارسی نیز از مدت ها قبل شروع شده و بایستی به اتمام رسیده باشد. ^{۲۴} اصل کتاب به زبان آلمانی است و بروکلمان آن را *Geschichte der Arabischen Literatur* نام گذاشت.

باب هشتم کتاب تاریخ الادب العربی به علوم قرآنی اختصاص یافته و در دو بخش قراءات و تفسیر قرآن به ذکر نام مؤلفان و کتب آنان پرداخته است و مقدمه ای را قبل از نام مؤلفان نگاشته است و مؤلفان را براساس ترتیب زمانی نوشته ها گردآوری کرده است.

سزگین در بخش علوم قرآنی از شیوه و منابع کتاب بروکلمان مدد گرفته و با روش کار او این بخش از تاریخ التراث العربی را به پایان رسانیده است. البته او هر جا از بروکلمان نقل قول می کند آن را با علایمی مشخص و به منبع آن ارجاع می دهد و البته هیچ داوری درباره نوشته های بروکلمان و صحت و سقم آن نمی کند. به قطع اثر بروکلمان در ذهن و اندیشه سزگین تأثیر نهاده است که پردازش به این مسأله و تطبیق این بخش از دو مجموعه بروکلمان و سزگین خود موضوع پژوهش دیگری می باشد و این مقاله را مجال پرداخت آن نیست.

نمایه ای از فهرست تاریخ الادب العربی

آنچه در ذیل می آید گزارشی اجمالی از اهم موضوعاتی است که بروکلمان در کتاب خود به آنها پرداخته است. در تنظیم این نمایه از ترجمه عربی چاپ دارالکتاب الاسلامی استفاده شده است.

مجلدات ۱-۲: مقدمه درباره مصادر تاریخ ادب عربی و اهم مصادر تراجم مؤلفان- کتاب اول در ۳ باب، باب اول در مورد ادبیات عربی از بدایت تا ظهور اسلام و باب دوم درباره عصر نبوی و قرآن، پژوهش های قرآنی و علوم قرآنی و شعرای صدر اسلام، باب سوم عصر اموی و شعر و ادبیات عرب در آن عصر، جلد دوم، با عنوان کتاب الثانی درباره ادب عربی اسلامی در چهار باب، باب اول مقدمه، باب دوم: شعر و شعرای شهرهای اسلامی، باب سوم: نثر فنی عربی و باب چهارم: دانش های عربی- مجلدات ۳-۴: تاریخ و سیره پیامبر (ص) تاریخ عرب قدیم، تاریخ اسم و دول و ... این بخش با عنوان باب پنجم ادامه مجلد

دوم است. باب ششم: ادبیات داستانی، باب هفتم: علم الحدیث، باب هشتم: دانش فقه و فقه حنفی، مالکی، شافعی، مذاهب فقهی شیعه. تا این جلد توسط دکتر نجار ترجمه شده و مجلدات ۴ به بعد ترجمه دکتر عبدالنواب و سید یعقوب بکر می باشد.

مجلد چهارم شامل مباحث: علوم قرآن، تفسیر قرآن، عقاید، تصوف، فلسفه، مترجمان، ریاضیات، نجوم، جغرافیا، طب، علوم طبیعی و فرهنگ ها می باشد.

مجلدات ۵-۶: جلد پنجم شامل بخش دوم از ادب عربی اسلامی از سال ۴۰۰ هـ. ق تا ۶۵۶ هـ. ق می باشد و به مباحث شعر، شعرای ایران، سوریه، عربستان، مصر و ... و نثر فنی و بلاغی عربی و دانش لغت در کشورهای اسلامی پرداخته است.

مجلد ششم: ادامه مجلد سوم و درباره تاریخ (سیره نگاری)، تاریخ رجال، کتب انساب، تاریخ کشورهای و شهرها، تاریخ خلفاء و انبیاء و ... و ادبیات داستانی به شکل نثر و دانش حدیث و محدثان و فقه و فقیهان در دوره دوم می باشد.

در پایان هر جلد فهرست اعلام و اشخاص، فهرست تفصیلی مطالب، فهرست کتاب ها و علایم رموز به شکلی مفصل آمده است. ^{۲۵}

هدف و شیوه تالیف سزگین

آنچه را که سزگین از تالیف تاریخ التراث العربی دنبال می کرد، نخست ارائه گزارشی تاریخی از پیشینه علوم عربی و اسلامی است از آغاز تا قرن پنجم هجری و تدوین نمایه ای از آثار دانشیان پیشین جهان اسلام در حوزه های مختلف علوم که در اهمیت دوم قرار دارد و لذا اثر او به نوعی در اصل تاریخنامه دانش های اسلامی-عربی است و آوردن نگاشته های پیشینیان به تبع آن هدف دیگر سزگین است که سعی نموده نسخ خطی یا چاپ شده را در هر حوزه معرفی نماید. استاد بشیر یاسین نیز در تحلیل اهداف سزگین چنین نظری دارند و در جایی می نویسند: «فی مرحلة الاولى كتابة تاریخ العلوم العربیة و الاسلامیة ویاتی

۲۲. *مناهج تحقیق التراث بین القدامی والمحدثین*، دکتر رمضان عبدالنواب، ص ۶۰.

۲۳. در دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی (به اهتمام آقای خرماهی) به سبب عدم دقت نگارنده مقاله تاریخ الادب العربی از دکتر عبدالحلیم نجار- که مترجم عربی سه جلد نخست این مجموعه است- یادی نشده است، ر. ک: دانشنامه قرآن، ج ۱، ص ۴۵۵.

۲۴. به نقل از مدیرعامل خانه کتاب در: *تاریخ نگارش های عربی*، سزگین، ترجمه: به اهتمام خانه کتاب، ص ۸ و: *دانشنامه قرآن*، ج ۱، ص ۴۵۵.

۲۵. برای آشنایی بیشتر ر. ک: *مناهج تحقیق التراث بین القدامی والمحدثین*، ص ۶۰-۶۳.

البته سزگین این دو هدف را وام‌دار انگیزه خود در نگارش استدراکی بر تاریخ الادب العربی بروکلیمان است و در ایجاد این انگیزه توصیه‌های ریتز نقش اساسی داشته‌اند. سزگین در گفتاری با عنوان «هدف و سبک من در تهیه تاریخ میراث عربی، این چنین به گام نخست کار بزرگ خویش اشاره می‌کند:

«در سال‌های ۱۹۴۲ تا ۱۹۴۷ که در دانشگاه استانبول زیر نظر مستشرق مشهور «ریتز» مشغول تحقیق بودم - کسی که اعتقاد دارم در مورد تحقیقات من در علوم اسلامی حق زیادی بر من دارد - بارها از وی شنیدم که کتاب بروکلیمان، فاقد بسیاری از نسخه‌های خطی کمیاب موجود در کتابخانه‌های استانبول است. این مطلب مرا بر آن داشت تا در صدد تهیه ملحقاتی برای کتاب بروکلیمان برآیم... تا سال ۱۹۵۸ به جمع‌آوری مطالب مشغول بودم.»

«در آن هنگام برایم روشن شد که نوشتن ملحقاتی بر کتاب بروکلیمان باید بر اساس آمار کتاب‌های خطی عربی موجود در کتابخانه‌های معروف جهان توسعه یابد.»^{۲۷} سزگین برای وصول به هدف خویش به سفرهای تحقیقی متعددی پرداخت و بعد از دو سال بر او ثابت شد که نوشتن ملحقاتی بر کتاب بروکلیمان چندان فایده‌بخش نخواهد بود. لذا بر آن شد تا تلاش بروکلیمان را در تاریخ الادب العربی بر اساس موادی که وی یا آنها آشنایی نداشته، بازسازی کند و به دنبال آن در سال ۱۹۶۱ دست به تألیف زد و به اندیشه تألیف کتاب مستقلی از کتاب بروکلیمان در حوزه تاریخ فکر و اندیشه و مسئله پیشرفت علوم عربی-اسلامی اهتمام ورزید و با درک عظمت مسؤولیتی که بر شانه‌های سنگینی می‌کرد، بر تمامی مشکلات چیره شد و برای جلوگیری از هرگونه تناقض‌گویی در اثر و انسجام کار، یک‌تنه آن را به پایان رسانید. از این روی می‌توان گفت اندیشه تألیف تاریخ التراث العربی از مراحل مختلفی عبور کرده و بارها شیوه و نگرش سزگین در تألیف آن تغییر یافته است. سزگین نخست این نیت را در سر داشت که استدراکی بر اثر بروکلیمان بنگارد، بعد از سپری شدن زمانی چند نیت اولیه او به تحدید و بازسازی تلاش بروکلیمان در تاریخ الادب العربی تحول یافت و می‌خواست اثر او را با نگرش نو و اضافاتی چند تغییر دهد، این گونه هم شد. سزگین جلد اول از اثر خویش را به این منوال تألیف و به نشر رسانید، ولی در اثنای چاپ اول به فکر توسعه این اندیشه افتاد و به سراغ تألیف اثری بدیع و کامل‌تر از بروکلیمان رفت و با پژوهش‌های سترگ خود تاریخ التراث العربی خویش را به سامان رسانید.

در چگونگی شیوه تألیف و سامان یافتن تاریخ التراث آنچه از ظاهر این مجموعه برمی‌آید، این است که نویسنده در آغاز هر

فصل از کتاب که اختصاص به یک دانش دارد، ابتدا مقدمه‌ای درباره پیشینه آن دانش ارائه می‌دهد و در آن به چگونگی و بدایت پیدایش این دانش و آغازگران آن اشاره می‌کند و در این باب از بیشتر تحقیقات مستشرقان مدد می‌جوید و این امر باعث پیدایش اشتباهاتی در این زمینه می‌گردد.

بعد به ترتیب سال وفات مؤلفان، آثاری را که از آغاز در آن حوزه پدید آمده به همراه توضیحی فشرده درباره مؤلفان معرفی می‌کند و در معرفی مؤلف و آثار به منابعی که از آنها استفاده کرده، اشاره می‌کند و در موضوعاتی که مستقیماً با تاریخ علوم ربط دارد، فصلی را با عنوان منابع می‌آورد، و در آن، منابع هر علم را پیش از آنکه وارد فرهنگ عربی اسلامی شود، به تفصیل به بحث می‌گذارد. عمده این منابع عبارتست از منابع یونانی، سریانی، ایرانی و هندی. سزگین ذیل نام مؤلفان معمولاً به ترتیب ذیل یافته‌های خود را ارائه می‌دهد.

- شرح حال (مؤلف)

- تألیف مؤلف

- شرح‌های نوشته شده بر آثار یک مؤلف

- تلخیص‌ها، گزیده‌ها، ذیل‌ها و ردیه‌های نوشته شده بر

آثار مؤلفان

- تذکر و گوشه‌های به ویژگی برجسته و یا نگرش تازه مؤلفان در غالب موارد - به خصوص در بخش تألیفات و مسائل پیرامونی آن - مطالب آن چنان در پیوستگی و نزدیکی به هم آرایش یافته‌اند که کار جست‌وجوی یک اثر و ردیه یا شرح آن برای مراجعه‌کننده بسیار دشوار می‌شود، ولی به گفته آقای رحیمی ریس در ترجمه فارسی این مشکل تا حد نسبتاً خوبی برطرف شده است.^{۲۸}

دوره زمانی مجموعه تاریخ التراث العربی از آغاز قرن اول تا اواسط قرن پنجم هجری یعنی تا سال ۴۳۰ هجری را شامل می‌شود. سزگین در جایی از دوره دوم این مجموعه یاد می‌کند و به توفیق الاهی و عده نگارش مطالب راجع به تمام علوم اسلامی عربی از سال ۴۳۰ هـ. ق تا قرن یازدهم هجری را به خوانندگان می‌دهد.^{۲۹} به امید روزی که این وعده تحقق یابد.

ناگفته نماند که سزگین در تاریخنگاری علوم اسلامی و دستاوردهای علمی دانشمندان اسلامی به اسامی کتابخانه‌های این آثار دست‌نویس که در آنجا موجود است، و اسامی ناشران آنها در

۲۶. استدراکات هلی تاریخ التراث العربی (تنظیم: حکمت بشیر یاسین)، ج ۱، ص ۶-۷، دار ابن الجوزی (عربستان)، اول، ۱۴۲۲ هـ. ق.

۲۷. گفتارهایی درباره تاریخ علوم عربی و اسلامی، ص ۱۶.

۲۸. تاریخ نگارش‌های عربی، ج ۱، ص ۱۷.

۲۹. گفتارهایی درباره تاریخ علوم عربی و اسلامی، ص ۲۰.

صورت انتشار اشاره می‌کند و نگارش شرح‌ها، تلخیص‌ها، استدراکات، ردیه‌ها، حاشیه‌ها و تنظیم‌های که در برخی آثار صورت گرفته است، همگی را به ترتیب زمانی مؤلفان سامان داده است.

استدراکات نگاشته شده بر اثر سزگین

بر مجموعه تاریخ التراث العربی سزگین مجموعه‌ای هشت جلدی تحت عنوان «استدراکات علی تاریخ التراث العربی» به هدف بیان پاره‌ای از کاستی‌های آثار معرفی شده در اثر سزگین و ارائه دست‌نوشته‌های کهن از میراث عربی-اسلامی به همراه شناسه کامل آنها و محل احتفاظ این نسخ گرانها، به سرپرستی استاد حکمت بشیر یاسین جمع‌آوری و در کشور عربستان به چاپ رسیده است و تا حدی کار نیمه تمام سزگین را تتمه‌ای افزوده‌اند و در آن نسخ خطی و زینی از آثار دانشیان پیشین مسلمان را معرفی کرده‌اند.

بر سر آغاز جلد نخست این مجموعه هشت جلدی آقای بکر بن عبدالله ابوزید، رئیس مجمع فقه اسلامی جده (عربستان) و عضو هیئت کبار العلماء عربستان سعودی، مقدمه‌ای کوتاه نگاشته و در آن به پیشینه تألیف و آثار دانشمندان اسلامی در عصر خلفای راشدین و پس از آن پیشینه کتابداری و تأسیس کتابخانه‌های شخصی و عمومی در تاریخ اسلام و از بین رفتن سه میلیون جلد از نوشته‌های دانشیان اسلامی در طرابلس (توسط صلیبیون) اشاره می‌کند و اطلاعاتی از دیرینه فهرست‌نگاری در کتابخانه‌های اسلامی ارائه می‌دهد.

آقای ابوزید در ادامه به معرفی اثر سزگین (تاریخ التراث العربی) و هدف او از این تألیف و کاستی‌های آن پرداخته و مجموعه استدراکات مجمع فقه اسلامی عربستان را گامی در جبران مافات کتاب سزگین به حساب آورده و او را به سبب وجود این نواقص ملامت نمی‌کند. و کار او را دنباله‌رو اثر بروکلیمان و تأثیر پذیرفته از آن می‌شمرد و در ادامه به عدم اطلاع سزگین از فهرس نسخ خطی کتابخانه‌های عراق (بغداد: حاوی بیش از سی هزار دست‌نویس اصل)، کتابخانه‌های (محمودیه) و (عارف حکمت) مدینه (در این کتابخانه حدود صد هزار دست‌نوشته اصل و نیم میلیون از آثار چاپ شده موجود است) و کتابخانه‌های یمن به ویژه کتابخانه «الجامع الکبیر» صنعاد، اشاره می‌کند و ضمن بیان تفاوت شیوه نگارش و معرفی آثار ذکر شده، در مجموعه استدراکات با اثر سزگین به مطالبی جالب و درخور توجه دیگری در این زمینه پرداخته است، که به موضوع پاره‌ای از آنها اشاره می‌کنیم: کاستی‌های سزگین (ج ۱، ص ۱ ج)، شیوه سزگین در معرفی نسخ خطی (همان، ص ۱-۲)،

نقد شیوه تألیف و اطلاع‌رسانی سزگین (همان، ص ۲)، کاستی‌های سزگین در تأثیرپذیری از آثار و شیوه مستشرقان و نقد آنها (همان، ص ۳).

استاد حکمت بشیر یاسین که سرپرستی تهیه، تنظیم و تألیف این مجموعه را به عهده داشته، مقدمه دیگری به دنبال مقدمه آقای ابوزید نگاشته و در ابتدای آن چنین گفته است:

سزگین در تاریخ التراث العربی، دُرری از نفایس نگاشته‌های چهار قرن اول هجری تا آغازین قرن پنجم را، چه آنچه فی الحال موجود بوده و چه آنهایی که مفقود شده‌اند، جمع‌آوری و در تنظیم این دست‌نوشته‌ها تلاشی نیکو و اثری پُر فایده را به سامان رسانیده است. با این وجود مقدار بسیار زیادی از هزاران نگاشته‌های دست‌نویس و کتاب‌های آن دوره را از قلم انداخته است. چنانچه اشتباهات مهم و بزرگی را به سبب نقل‌های بی‌شمار او از پاره‌ای شرق‌شناسان کینه‌ورز، مرتکب شده است... او بارها از «هلمونت ریتز» می‌شنید که کتاب «تاریخ الادب العربی» بروکلیمان کاستی‌های فراوانی دارد و بسیاری را از آثار عربی-اسلامی را نیاورده است، تا اینکه به توصیه و تشویق ریتز به سال ۱۹۴۷ م، شروع به جمع‌آوری منابع می‌کند و تا سال ۱۹۵۹ م، آن را ادامه می‌دهد. تا اینکه احساس می‌کند آنچه را که او در این باره جمع‌آوری نموده، مقدار قابل توجهی از آثار اسلامی است که در برابر آنها اثر بروکلیمان کم فایده می‌نماید. به دنبال آن تصمیم می‌گیرد کار بروکلیمان را در مورد دست‌نوشته‌هایی که برای او ناشناخته بوده و نگاشته‌هایی که جدیداً پژوهش و تحقیق شده، تجدید نماید. بر این اساس وقت خود را مصروف پژوهش پیرامون تاریخ تراث عربی، مستقل از آنچه بروکلیمان آورده، می‌نماید.^{۳۱}

در ادامه استاد یاسین به تبیین اهداف سزگین از تألیف این مجموعه اشاره کرد، نخستین هدف او را نگارش کتابی در حوزه تاریخ علوم عربی و اسلامی، بر شمرده و ارائه شناسه‌ای از آثار به همراه مؤلفان آنها را در وجه دوم اهمیت اهداف سزگین از نگارش این مجموعه تحلیل می‌کند و درباره هدف اول سزگین چنین می‌گوید:

«سزگین در هدف نخست از نگارش اثر خویش از آن روی که به آراء و افکار عده‌ای از نویسندگان سرشناس غربی (شرق‌شناسان) به مانند: بلاشر، گوله تسهیر، برگشتی سر، ... اعتماد نموده، دچار اشتباهاتی شده است [و تا حدی تحت تأثیر آنها واقع شده

۳۰. شناسه کامل این مجموعه چنین است: استدراکات علی تاریخ التراث العربی لفرؤاد سزگین؛ اعداد: حکمت بشیر یاسین (۸ جلد)، دار ابن الجوزی، طبعه الأولى، عربستان سعودی، ۱۴۲۲ هـ. ق.
۳۱. همان، ج ۱، ص ۶.

کیمیاء، ریاضیات، کشاورزی و هیئت: دکتر حمزه حسین قاسم نعیمی.
در تنظیم فهارس این مجموعه دکتر جمال السید و نزار سلیم استاد یاسین را همراهی می کردند.

نگاهی به استندراک بخش علوم قرآن

استندراکی که در بخش قراءات و تفسیر آمده به همراه مقدمه آن تنها برای تکمیل اثر سزگین و توجه دادن به نقطه ضعف های اثر او نبوده، بلکه جدا از این هدف این بخش ردیه ای است بر نگرش پاره ای از مستشرقان، آنهایی که قلب هایشان متمایل به طعن در اسلام و رجال اسلامی و کتاب های آنان شده است. در اصل این مقدمه ها ردی است بر هر کسی که چنین مطاعنی را از آنان بدون نقد و بررسی نقل می کند. و استندراکات بخش آثار هم هدف جامعی را دنبال می کرده و آن تنها خدمت به میراث اسلامی و عربی بوده و بس.

پیشتر نگارش استندراکات بخش علوم قرآن با تألیف چهار مقاله و نشر آن در مجله الجامعة الاسلامیة مدینه منوره آغاز شد. در ادامه استاد بشیر یاسین با زحماتی فراوان با استفاده از منابع و فهارس نسخ خطی کتابخانه های معروف جهان و به ویژه عربستان و کشورهای عربی و فهرست برخی از کتابخانه های شخصی، شروع به جمع آوری آنچه مربوط به تفسیر و علوم قرآن است، می نماید و این تلاش دوم او با آنچه در چهار مقاله اول آمده قریب به ۶۰۰ نگاهشته درباره آثاری است که سزگین اصلاً از آنها یادی نکرده است و پیداست که این استندراکات چند برابر مقداری است که سزگین پرداخته و از آنها در اثر خویش نام برده است. آثار معرفی شده توسط جناب سزگین در علوم قرآن به ۱۵۷ کتاب می رسد. از این مقدار ۴۸ عدد از آنها مفقود و ۳۲ عدد از آنها نیز در زمره کتاب هایی قرار دارد که در بخش علوم قرآن به اجمال از آنها یاد کرده و تفصیل آنها را به جای دیگری و انهداده و در مجموع آثاری هستند که از حوزه مسائل علوم قرآن خارج می باشند. بشیر یاسین وقتی می بیند استندراکات این بخش به چند برابر رسیده به فکر تهیه و تنظیم استندراک بر کل مجموعه سزگین می افتد و آنچنان که پیشتر گذشت، از اشخاصی مطلع کمک می گیرد و مجموعه وزین استندراک علی تاریخ التراث العربی را سامان می دهد. ۳۳ آنچه در ادامه می آید نمونه نقد و بررسی است که پیرامون دانش قرائت و تفسیر به

۳۲. همان، ص ۷.

۳۳. ر. ک: همان، ص ۱۸.

که نام و عنوان کتاب خود را از اثر «فون هامی» برگرفته است. او بدون هیچ تبیح، توجیه و نقد و انتقادی به نقل افکار و نوشته های درهم آمیخته مستشرقان پرداخته و جز در مواردی بسیار اندک توجیه و نقدی به عمل نیاورده است و تازه در این موارد اندک نیز با رأی صحیح مستشرقان که [اتفاقاً] در برخی از حوزه ها نقل کرده مخالفت می کند، یعنی با نظری صحیح مخالفت و با باطل موافقت می کند. «۳۲ مقدمه فنی استاد یاسین حاوی مطالب و نکات درخور توجه و مهم دیگری پیرامون استندراکات نگاهشته بر آن است که بایستی در یک مجال دیگر به آن پرداخت.

شیوه تألیف مجموعه «استندراکات علی تاریخ التراث العربی»

نگارش استندراکات به جهت سهولت در مراجعه محققان مطابق با سرفصل های اثر سزگین و به پیروی از او در بخش کتب و نسخ خطی علوم قرآن شروع یافته است. به عنوان نمونه سزگین مجموعه علوم قرآن را در اثر خود به دو بخش قراءات و تفسیر (به همراه دیگر مباحث قرآنی) تقسیم کرده است. در مجموعه استندراکات نیز همین ترتیب و تقسیم مورد لحاظ واقع شده است. در رعایت ترتیب زمانی سال تألیف آثار همان شیوه سزگین (تاریخ وفات مؤلف) مورد توجه بوده است لکن در استندراکات اول عنوان کتاب می آید.

اگر در موارد بسیار اندک به تاریخ وفات مؤلفی دسترسی پیدا نشد، نام او در آخرین ردیف رجال قرن معاصر او و یا مستقیماً بعد از اساتید او آورده می شود.

در هر موضوع که استندراکی آورده می شود شماره مسلسلی با کد و شماره ویژه هر بخش تعیین می شود تا هم شمارگان استندراکات بر کل مجموعه معلوم و هم رجوع به استندراکات هر بخش و پیدا کردن آن در مجموعه به هنگام کاوش یک استندراک آسان تر باشد.

بر تمامی دانش هایی که سزگین در اثر خویش از آنها نام برده، استندراکاتی آورده شده و در این مسیر استاد بشیر یاسین جهت تهیه اسباب و مصادر لازم این امر را از اشخاص ذیل کمک می گیرد که در واقع استندراک نگاران این مجموعه می باشند.

علم حدیث: دکتر نجم عبدالرحمن حلف (کتابشناس کاردان در حوزه حدیث) مقدمه ای مبسوط پیرامون شیوه جمع آوری و تدوین این بخش نگاهشته است.

تاریخ، لغت و شعر: ادیب کوشا مرحوم دکتر حسین قاسم نعیمی. عقیده و تصوف: دکتر محمد ابوبکر بن علی و مصطفی

مفلح القضاة.

فقه و اصول: دکتر احمد بن عایش المعانی و دکتر حسان هایس.

جهت اهمیت و ارتباط آن دو با متن کتاب الاهی اجمالاً صورت گرفته و به منزله مشتئی از خروار است.

جا دارد پژوهشیان دیگری به نقد و بررسی دیگری از بخش این دو مجموعه به ویژه بخش معارف اسلامی آن همانند حدیث، اصول و فقه و ... به شکل مفصل و دراز دامنی بپردازند تا این دو مجموعه بیشتر معرفی و کاستی های آن بیشتر روشن شود.

نقد و بررسی دیدگاه سزگین در حوزه دانش قرائت و تفسیر

از مقبولات همه دانش پژوهان علوم قرآنی است که دانش قرائت قرآن از هنگامه نزول آغازین این کتاب آسمانی در شهر مکه و توسط پیامبر (ص) آغاز گرفته و اندکی بعد از نزول آیات و سوری چند، مسلمین به تعلیم و نشر آن پرداخته اند که در رأس این امر خطیر قرآنی شخص حضرت محمد (ص) و بزرگان از اصحاب ایشان حضور فعال و دقیق داشته اند. نخست به هنگامه نزول آیات خود پیامبر اسلام آن را با بیان فصیح عربی بر اصحاب و مخاطبان تلاوت می نمود و دگر بار خود قرائت آیات را از اصحاب و مسلمانان مشتاقانه گوش می سپرد و در صورت بروز اختلاف یا اشتباه در چگونگی قرائت آیات قرآن آن را تصحیح می نمود. از این روی اگر با نگرشی ژرف به تاریخچه دانش قرائت، چگونگی پیدایش و خاستگاه آن بنگریم، خواهیم دید که نیمه نخست قرن اول هجری به ویژه عصر رسالت نبوی از جهات متعدد قابل توجه و اهمیت است، به ویژه آنکه روشن شود ریشه های اولیه و اصیل این دانش قرآنی و ساختار بنیادین آن در این محدوده زمانی سامان پذیرفته است و راهنمایی های حضرت رسول اکرم (ص) و قرائت اصیل ایشان در پیدایش دانش قرائت که عمده شنیداری و گفتاری بوده و رشد و نمو آن اهمیت بسزایی داشت و قرائت ایشان ریشه در وحی و تعلیم و حیانه داشت؛ آن چنان که پژوهشگر کاردان معاصر دکتر عبدالهادی الفضلی درباره مرحله اول ادوار قرائت قرآنی نظر داده و می نویسد:

«مرحله نخست در رابطه با ادوار و مراحل قراءات قرآنی - که باید آن را به مثابه پیدایش و نقطه آغازین قرائت قرآنی شمرد - با تعلیم قرآن به نبی اکرم (ص) از سوی جبرئیل (ع) تحقق یافت. ۳۴ و پیرامون مرحله دوم این دانش می گوید:

مرحله دوم را بدین صورت می توان ترسیم کرد، که قرائت قرآن کریم پس از پشت سر گذاشتن دوره تعلم و یادگیری خود نبی اکرم (ص) و حفظ آن پس از اقرآء جبرائیل (ع) به دوره ای تطور یافت که آن حضرت به نوبه خود قرآن کریم را به مسلمین تعلیم داده و آن را بر آنان اقرآء می فرمود و این کار، یعنی قرائت قرآن کریم برای مردم به منظور امتثال چنین امر الاهی بود که

فرمود: «و قرآناً فرقتاه ليقرأه على الناس على مكث و نزلناه و تنزیلاً (اسراء/ ۱۰۶)»^{۳۵} در سایه سار تعالیم نبوی بود که عده ای از بزرگان صحابه این دانش را به شکل صحیح و کامل آن فرا گرفتند و به منصب «مقرئ» معروف شدند.

وظیفه آنان تعلیم قرائت قرآن به مسلمانان دیگر می بود و رفته رفته مکان هایی به نام «دارالقرآء» به این امر اختصاص یافت و این دانش رسمی و در زمره علوم قرآن جا گرفت. دکتر سزگین، وقتی به تاریخچه دانش قرائت می رسد فقط به بیان سه نفر از اصحاب: ابن مسعود، عثمان و ابی بن کعب اکتفا می کند. حال آنکه بر دانشیان قرآنی ناگفته پیداست که این سخن سزگین چو قطره ای از دریا است و اندکی کم انصافی است که دانش قرائت را به این سه اختصاص داد و از مسلمات قطعی پیشینه علم قرائت به سادگی گذر کرد. باری استاد سزگین خواسته یا ناخواسته دچار اشتباه فاحشی شده و حداقل به خاستگاه و مؤسس این دانش و قرآء سترگ آن اشارتی نکرده است. او در طلیعه بخش (القرآءات) از مجموعه تاریخ التراث العربی خود، مقدمه ای کوتاه نگاشته و به جای آنکه، به تعریف دانش قرائت، پیدایش قرائت و خاستگاه آن، ارتباط ناگسستنی قرائت از متن قرآن و پیشگامان این دانش، ... بپردازد به مباحثی چون تدوین مصاحف قرآنی توسط عثمان، اعراب گذاری قرآن، تقسیم قرآن به ضرب های متعدد و ... روی آورده و پیدایش دانش قرائت و تنوع و تعدد قراءات قرآنی را از رهاوردهای تدوین مصاحف قرآنی توسط انجمن برگماشته عثمان، پنداشته و چنین گفته است: «پس از تدوین متنی رسمی از قرآن، زمینه پدید آمدن قرائت های مختلف فراهم گردید.» و اختلاف مصاحف را مستمسک پیدایش قراءات متعدد به حساب آورده است و با این پنداشت شخصی کتاب قرائت یحیی بن یعمر (ت ۹۰هـ)، اولین مؤلف مکتوب و در حوزه قرائت قرآن) را در کنار کتاب ابن عامر مقرئ که درباره اختلاف مصاحف شام و حجاز و عراق است، حال آنکه پیداست قراءات و اختلاف مصاحف با هم متفاوتند و آن دو دو فن و دو علم متمایز از هم در علوم قرآنی می باشند و بنا به گفته دکتر عبدالهادی الفضلی «شگفت آور است که سزگین که در مقام نگارش تاریخ تدوین و تألیف قراءات برمی آید، گرفتار چنین اشتباهی می گردد. شگفت تر اینکه علی رغم آنکه مدون تاریخ تدوین قراءات می باشد، اختیار محمد بن محیض (ت ۱۲۳هـ) که

۳۴. مقدمه ای بر تاریخ قراءات قرآن کریم، عبدالهادی الفضلی، ترجمه: دکتر حجتی، سید محمدباقر، ص ۲۲، اسوه، دوم، ۱۳۷۳ ش.

۳۵. همان، ص ۲۳.

۱. یحیی بن یعمر (ت ۹۰ هـ. ق) اولین مؤلف کتاب قرائت.
۲. ابان بن تغلب کوفی (ت ۱۴۱ هـ. ق) کتاب «القرارات».
۳. مقاتل بن سلیمان (ت ۱۵۰ هـ. ق)، کتاب «القرارات».
۴. ابو عمرو بن علاء (ت ۱۵۴ هـ. ق)، کتاب «القرارات».
۵. حمزه بن حبیب زیات (ت ۱۵۶ هـ. ق).
۶. زائدة بن قدامة ثقفی (ت ۱۶۱ هـ. ق)، کتاب «القرارات».
۷. عبدالحمید بن عبدالمجید، معروف به أخفش اکبر (ت ۱۷۷ هـ. ق) به گفته ابوعلی اصفهانی، وی کتب فراوانی در قراءات و علوم عربیت تألیف کرده است.
۸. هارون بن موسی اعور (ت میان ۱۷۰ تا ۱۸۰ هـ. ق).
۹. هشیم بن بشیر سلمی (ت ۱۸۳ هـ. ق) ابن ندیم در الفهرست یکی از آثار او را «کتاب القراءات» معرفی می کند.
۱۰. عباس بن فضل انصاری (ت ۱۸۶ هـ. ق).
۱۱. علی بن حمزه کسائی (ت ۱۸۹ هـ. ق).
۱۲. اسحق بن یوسف ازرق (ت ۱۹۵ هـ. ق).
۱۳. یحیی بن مبارک یزیدی (ت ۲۰۲ هـ. ق). او کتاب «قراءة ابی عمرو بن علاء» را تألیف نموده است.
۱۴. یحیی بن آدم (ت ۲۰۳ هـ. ق).
۱۵. یعقوب بن اسحق حضرمی (ت ۲۰۵ هـ. ق). صاحب کتاب «الجامع» در اختلاف وجوه قراءات قرآنی.
۱۶. ابو یزید انصاری نحوی (ت ۲۱۵ هـ. ق). نویسنده کتاب «قراءة ابی عمرو بن علاء».
۱۷. ابو ذهل احمد بن ابی ذهل کوفی؛ مؤلف کتاب «قراءة ابی عمرو بن علاء».
۱۸. مغیره بن شعبه تیممی، مؤلف کتاب «قراءة الکسائی».
۱۹. عبدالرحمن بن واقد واقدی (ت ۲۰۹ هـ. ق).
۲۰. ابو عبید قاسم بن سلام (ت ۲۲۴ هـ. ق).
۲۱. خلف بن هشام بزار (ت ۲۲۹ هـ. ق).
۲۲. محمد بن سعدان ضریر کوفی (ت ۲۳۱ هـ. ق).
۲۳. عبدالصمد بن عبدالرحمن ابوالاثر مصری (ت ۲۳۱ هـ. ق)، مؤلف کتاب «قراءة نافع و حمزه».
۲۴. سریح بن یونس مروزی بغدادی (ت ۲۳۵ هـ. ق)، نگارنده کتاب «القرارات».
۲۵. عبدالله بن احمد دمشقی، معروف به «اب ذکوان» (ت ۲۴۲ هـ. ق).
۲۶. ابو عمر دوری (ت ۲۴۶ هـ. ق).
۳۶. همان، ص ۴۶ برای مطالعه بیشتر پیرامون دیدگاه های مستشرقان ر. ک: القراءات القرآنیة بین المستشرقین والنحاة، دکتر حازم سلیمان حلی، مطبعة القضاء نجف، ۱۹۸۷ م.

در قرائت، بر مذهب و روش عربیت است و اختیار عیسی بن عمر ثقفی (ت ۱۴۹ هـ) را در دو کتاب در قرائت بر شمرده است. تصور می کنیم اشتباه سزگین از عدم آشنایی کامل وی با تعابیر و مصطلحات قرائت ریشه می گیرد.^{۳۶}

در ادامه بایستی افزود که استاد سزگین دانش قرائت را در نگاه خویش از علوم مکتوب / نوشتاری پنداشته و هر کس را که از او اثری نگاشته شده در این باره در تاریخ از او به یادگار مانده، دانشمند این علم به حساب آورده، لکن تفاوت دانش قرائت با سایر علوم در همین شنیداری و شفاهی بودن آنست که حتی مکتوبات آن هم به زبان شنیداری نگاشته می شوند تا بر خواننده بیشتر قابل فهم و زودرس باشد و این مطلب ارتباط به ساختارشناسی علوم (به ویژه علم قرائت قرآن) دارد که سزگین از توجه و پردازش دقیق به آن غفلت ورزیده و خواننده کتاب خود را به این نگاه ناصواب رهنمون می کند که دانش قرائت بعد از نزول و تدوین متن رسمی آن توسط عثمان توسط اشخاصی نشر و نما یافته و قبل از این تاریخ از این دانش خبری در میان نبوده است. لذا از قرن اول هجری و تلاش های مسلمانان در این سده درباره دانش قرائت را به نیمه دوم قرن اول هجری و تأسیس مدارس قرائت (دار القراء) توسط تابعین مکه و مدینه و کوفه، ارتباط می دهد. و از آثار مکتوب نخستین این دانش اظهار بی اطلاعی می کند و با توجیهی مبهم از پیدایش دانش قرائت در قبل از این تاریخ (نیمه دوم قرن اول) با پردازش به شرح حال رجالی چند سریع می گذرد. و ابداع قرائتی ناب توسط نحوایان برای قرآن را به عصر اموی نسبت می دهد و از آثار این عصر در علم قرائت به سیزده اثر از چهار مؤلف اشاره می کند و آخرین آنها را دست نویس زید بن علی (ت ۱۲۱ یا ۱۲۲ هـ) با عنوان «قراءة زید بن علی» یاد می کند. استاد بشیر یاسین بر بخش قراءات تاریخ التراث العربی سزگین ۳۷۹ اثر از نسخ خطی استدراک نگاشته و اشتباهات او را گوشزد کرده است. بشیر یاسین در این بخش از نوشته های دکتر صبحی عبدالمنعم سعید سود جسته است. ما به جهت اینکه این افزوده ها در مجموعه استدراکات علی تاریخ التراث العربی با شناسنامه کامل آثار و محل نگهداری آنها به شکل مفصل و دقیق آمده است و ضرورتی در تذکر مجدد آنها نیست، فقط جهت متمیم آن به تحقیقی که دکتر عبدالهادی الفضلی در کتاب خویش درباره اولین مؤلفان علم قرائت و آثار مکتوب آنها به عمل آورده است، به شکل کوتاه و گزارشی، اشاره می کنیم تا بر خواننده اثر سزگین، کاستی های آن بیشتر روشن و خلأ آن به نوعی پر شود. دکتر الفضلی در این تتبع به حسب تاریخ وفات مؤلفان به ترتیب نخستین نگارندگان آثار علم قرائت را چنین می آورد:

فی القرآن الکریم لحناً و ستمیه العرب بألسنتها. ۳۷
 آنگاه سزگین گفته خویش را به تاریخ القرآن برگشتر سر
 (صفحه ۳۵ پاورقی ۷) المصاحف ابن ابی داود (ص ۳۳-۳۴) و
 تفسیر طبری (ج ۶، ص ۱۶) ارجاع و به عنوان موافقاتی در طرح
 این نظریه از آنها یاد می کند. جناب بشیر یاسین این نقل بی پایه و
 بدون تحقیق سزگین را از جمله افتراهایی می داند که مستشرقان
 آن را پرورانده و با آوردن آن اثر خویش را لوث نموده است و
 نظریه وقوع لحن در قرآن را از اکبر مطاعن و ابداعات ناصواب
 مستشرقان می شمرد و چنین می نویسد:

«لقد أخفق أ: سزگین فی استهلال مقدمته لعلوم القرآن فی
 الفصل الأول القراءات القرآنیة- حینما اکثر فی نقله من التلخیصات
 والطامات عن بعض المستشرقین من طراز (برجشتراسر) فی کتابه
 «تاریخ قرآن» حیث لوث کتابه هذا ینقله لبعض الافتراءات ...» ۳۸
 نقطه ضعف کار سزگین آنجا روشن می شود که معلوم شود او
 معنای لحن در اختلافات قراءات را متوجه نشده و جز کتاب
 برگشتر سر به دو کتاب دیگر اصلاً رجوعی نداشته است، آن چنان که
 استاد حکمت بشیر یاسین در نقد عالمانه خویش در بخش «باب
 المصاحف العثمانیه، اختلاف الحان العرب فی المصاحف» با
 آوردن گفتاری از مصاحف ابی داود، حقیقت معنی لحن در این
 مصاحف را به خوبی روشن کرده اند و این گونه نگاشته اند:

«فیرید اللحن هنا اللغة وکان علی أ. سزگین أن یبین هذا علی
 الأقل ما ذکره ابن ابی داود» ۳۹
 در ادامه با آوردن لحن ابی داود در معنی لحن به لغت، اشتباه
 سزگین را بیشتر نمایان می کند. سخن ابی داود چنین است:

والألحان اللغة وقال عمر بن خطاب: انا لئرب عن کثیر من
 لحن أبی، یعنی: لغة أبی» ۴۰
 سپس او با نقل روایتی از عثمان که بعد از اتمام کتابت
 مصاحف گفته اثبات می کند که در این روایات کلمه لحن نبوده
 و احتمال دارد که ابن ابی داود آن را به اشتباه بیان کرده و یا این که
 از خطای آرتور جفری ۴۱ در تحقیق کتاب ابی داود ناشی شده

۳۷. تاریخ التراث العربی، ج ۱، ص ۱۹.

۳۸. استلراکات علی تاریخ التراث العربی، ج ۱، ص ۲۸.

۳۹-۴۰. همان، ج ۱، ص ۳۲.

۴۱. استاد یاسین در این باره می گوید: آرتور جفری احتمال دارد این مطلب
 را دس و تحریف کرده باشد و برای این نظر خویش تأییدی از استاد
 محمد تجافی جوهر (محقق کتاب «فضائل القرآن» ابو عبیده قاسم بن
 سلام) این گونه می آورد: «فلم یذکر لفظ اللحن ... فیحتمل الخطأ من
 شیخ ابن ابی داود، أو من دس المستشرق د. آرتور جفری محقق کتاب
 «المصاحف» لابن داود وقد نص علی هذا الرمس الأستاذ محمد تجانی

۲۷. هارون بن حاتم (ت ۲۴۹ هـ. ق)، نویسنده کتاب «القراءات».
۲۸. نصر بن علی جهضمی (ت ۲۵۰ هـ. ق)، مؤلف کتاب
 «القراءات».
۲۹. احمد بن یزید حلوانی (ت ۲۵۰ هـ. ق)، نگارنده «قراءة
 ابی عمرو بن علاء».
۳۰. احمد بن محمد بزی مکی (ت ۲۵۰ هـ. ق).
۳۱. اسحق بن بهلول تنوخی انباری (ت ۲۵۲ هـ. ق).
۳۲. ابو عبدالله محمد بن عیسی اصفهانی (ت ۲۵۳ هـ. ق)
 که کتاب «الجامع فی القراءات» را تألیف کرده است.
۳۳. ابو حاتم سهل به محمد سجستانی (ت ۲۵۵ هـ. ق).
۳۴. احمد بن جبیر محمد کوفی (ت ۲۵۸ هـ. ق).
۳۵. عبدالوهاب بن فلیح مکی (ت ۲۷۳ هـ. ق) نگارنده
 «حروف المکین».
۳۶. عبدالله بن مسلم «ابن قتیبه» (ت ۲۷۶ هـ. ق).
۳۷. قاضی اسماعیل بن اسحاق مالکی (ت ۲۸۲ هـ. ق).
۳۸. فضل بن شاذان (ت حدود ۲۹۰ هـ. ق).
۳۹. احمد بن یحیی «ثعلب نحوی» (ت ۲۹۱ هـ. ق).
۴۰. هارون بن موسی شریک تغلبی (ت ۲۹۲ هـ. ق).
۴۱. محمد بن اسحق ربیع مکی، معروف به «ابن ربیع»
 (ت ۲۹۴ هـ. ق).
۴۲. ابو جعفر محمد بن جریر طبری (ت ۳۱۰ هـ. ق).
۴۳. یحیی بن محمد صاعد (ت ۳۱۸ هـ. ق).
۴۴. ابوبکر محمد بن احمد بن عمر داجونی (ت ۳۲۴ هـ. ق). ۲۷

نقد نظریه لحن در قرآن

سزگین به نقل از مستشرق معروف، «برگشتر سر» در تاریخ قرآن
 به نوعی وجود پاره ای از «لحن» ها را در قرآن می پذیرد و نه تنها
 نقدی را متوجه سخن او نمی کند بلکه آن را موافق با نگرش
 چگونگی پیدایش اختلاف قراءات می پندارد و به متن تفسیر
 طبری و المصاحف ابن ابی داود ارجاع می دهد.

استاد بشیر یاسین در نقدی که بر این دیدگاه سزگین در دانش
 قرائت قرآن نگاشته، سخن سزگین و برگشتر سر را که بدون هیچ
 پژوهش در مقدمه بخش قرائت آمده، گفتاری بس گزاف شمرده
 که از ناحیه مستند و سند، قابل نقد و خدشه بوده و از ساخته های
 ناآگاهان و مستشرقان می باشد. متن عربی گفته سزگین در تاریخ
 التراث العربی این چنین است:

«الا ان هذه المصاحف التي أعدتها لجنة عثمان بن عفان والتي
 وزعت علی المصار المختلفة لم تكن تخلو هي الاخرى من بعض
 الاختلافات حتى وأنه روی أن عثمان بن عفان و عائشه، تحدثا أن

است. آنگاه با نقل گفتاری از «ابن انباری» در کتاب «الرد علی من خالق مصحف عثمان» (ج ۱، ص ۳۱) به نقد سندی تمام روایات نقل شده درباره وجود لحن در قرآن در کتاب مصاحف ابی داود و توجیه لحن به لحن در نگارش و خط کتابت مصاحف پرداخته و پاسخ‌هایی متین و مستدل گفته است. سزگین در پایان پیدایش اختلاف قراءات قرآنی را مستند به قرائت و لهجه‌های متنوع و مختلف قبایل می‌کند. و این چنین قرائت‌های متعددی از متن قرآنی از سوی هر قبیله ارائه شده است: «والی جانب هذا فقد استمرت القبائل فی قراءة القرآن الکریم وفق لهجة کل قبيلة مثلما ... وهذه بدورة ای الی ظهور عدد من القراءات المختلفة»^{۴۲}

استاد یاسین که موشکافانه گفتار سزگین را می‌کاود به این نظر سزگین در علل پیدایش اختلاف قرآنی ایراد گرفته و آن را اشتباهی دیگر از سزگین می‌شمرد. و خاستگاه پیدایش قراءات را وحیانه و به دستور نبوی و موافق سنت صحابه و تابعین و همسوی با لهجه‌های اصیل عرب معرفی می‌کند. «فان هذا خطر لأن ظهور القراءات مصدرها الوحي ثم عن الرسول (ص) ثم الصحابة ثم التابعین وهذه القراءات كانت موافقة للهجاء العرب الأصلية»^{۴۳}

البته نظریه لحن در قرآن تنها دیدگاهی نیست که سزگین آن را بدون هیچ تحقیقی در اثر خویش آورده باشد، بلکه دیدگاه‌های مستشرقان و سخن‌های طعن‌آمیز آنان درباره قرآن و افتراءهای آنان درباره صحابه و تابعین، اول منبع در دسترس سزگین بوده که سعی در نشر و انتقال و تکرار بی‌فایده آنها نموده و با این اقدام از اعتبار علمی اثر خویش در نزد پژوهشگران کاسته و به عللی غیر علمی و غیر تحقیقی در پردازش به نظریات مستشرقان غلو کرده و دیدگاه‌های آنان را مسلم و قطعی پنداشته و به نقل افکار آنان بسنده کرده است. بدتر آنکه خود هم همان شیوه مستشرقان را پیموده و از مراجعه به کتب تحلیلی و مرجع هر رشته که در دوران سزگین به ویژه در علوم قرآن (قراءات، تفسیر و غیره) به وفور تألیف یافته بوده خودداری کرده و از هدف اولیه تألیف خود که ارائه شناسه تألیفات اسلامی و عربی از سده اول هجری است، گاه‌گاهی دور شده و با برداشتی که از رویت آثار داشته به نگارش مقدمه در هر بخش پیرامون مسائل آن و موضوعات تخصصی پرداخته است؛ حال آنکه تراث نگاری غیر از تراث پژوهی و تحلیل مسائل علوم مختلف می‌باشد.

در بخش نگاه‌های تفسیری نیز سزگین جز «ابن عباس» از فرد دیگری یاد نمی‌برد و از مسلمات تاریخ تفسیر، سریع عبور می‌کند. لاقلاً به معلم ابن عباس در دانش تفسیری او هم اشارتی

نمی‌نماید و گویا به زعم خویش فقط او را از بین صحابه مفسر پنداشته است. اگر ایشان اندک توجهی به پیشینه علم تفسیر و استواران نخستین این دانش در نیمه نخست قرن اول هجری می‌نمود، به قطع می‌دانستند که جز ابن عباس، دیگرانی هم بودند که اهل تفسیر و قرآن‌شناسان آگاه بوده‌اند؟! به رغم اینکه ایشان به دنبال نگارش تاریخ تدوین نگاه‌های تفسیری بوده‌اند، به این سادگی آن را وانهاده و گویی ابن عباس را آغازگر این عرصه پنداشته‌اند. تاریخ و کتب معتبر شیعه و سنی جملگی بر این حقیقت اذعان دارند که حضرت علی (ع) سرآمد صحابه در تفسیر و علوم و معارف قرآنی بوده و بزرگان والاتر از ابن عباس از او تلمذ این دانش می‌نمودند، حال چه رسد به جوانی چون ابن عباس که مدت زمان زیادی نتوانست محضر علمی پیامبر (ص) را درک کند، حال آنکه علی بن ابیطالب (ع) از آغاز تا پایان وحی، همراه و دانش‌آموز حضرت محمد (ص) بودند و بر خود ابن عباس تعلیم تفسیر قرآن می‌نمودند.^{۴۴} از این بگذریم خود بخش استدراک‌های تفسیری مجموعه استدراکات علی تاریخ التراث العربی به روشنی بیانگر کاستی‌های بی‌شمار سزگین در پردازش به تاریخ و تراث تفسیری مسلمین به ویژه در سده اول هجری می‌باشد و به گفته استاد بشیر یاسین اگر جناب سزگین به دو کتابی که درباره طبقات مفسران آن هم توسط همکیشان سزگین و به زبان ترکی استانبولی مراجعه می‌نمود، خود بهتر حقیقت را می‌دید. Buyuk Tafsirtarihi Tabakatul mfessirinn از عمر نزیه سلمان و طبقات المفسرین از احمد بن محمد ادنوی، دو کتابی است که منظور استاد یاسین می‌باشد.

ناگفته نماند که چنین نقدی از سر دلسوزی و در راستای تکمیل این اثر است و لاغیر چرا که اثر استاد سزگین کتابی است جهانی و مورد اعتماد بیشتر دانش پژوهان مسلمان و غیر مسلمان (به ویژه خاورشناسان) می‌باشد و شناساندن چهره حقیقی دانش تفسیر و پیشینه اصیل آن در میان مسلمین به لحاظ اهمیت وافر قرآنی از وظایف مهم هر نگارنده‌ای است که با حفظ تعهد و انجام پژوهش مستوفی و به داوری نشیند تا می‌تواند ضریب کاستی را به حداقل برساند. استاد کاردان

> جوهر محقق کتاب «فضائل القرآن» لابی عبیده القاسم بن سلام، در ادامه به پاسخ و توجیه منطقی سیوطی در الاقان (ج ۲، ص ۲۷۲) و سه پاسخ دیگر از دانشمندان علوم قرآن استناد جسته است. ر. ک: همان، ج ۱، ص ۴۸-۳۳.

۴۲. تاریخ التراث العربی، ج ۱، ص ۲۰.

۴۳. استدراکات هلی تاریخ التراث العربی، ج ۱، ص ۵۰.

۴۴. میانی روش‌های تفسیری، عمید زنجانی، ص ۵۸ و ص ۷۱-۷۲.

مرحوم محمدتقی دانش پژوه ضمن معرفی اثر سزگین، گفته ای مهم و حائز توجه دارند که ما در این بخش از باب «أهلنا بناصرنا» آن را می آوریم:

«گویا اکنون بسیاری از فهرست ها که ما در ایران نوشته ایم یا دفترهایی که به چاپ رسانیده ایم به او [سزگین] نرسیده است و می بینیم که او در برخی از جاها از فرهنگ ما به دور است، خوب است که دانشگاه و وزارت از کار استاد سزگین بیشتر آگاه باشد. و دوره کتاب او را برای کتابخانه های تحقیقی فراهم کند و کاری کند که وی از فرهنگ ما بیشتر آگاهی یابد، چون کار او جهانی است. دولت های عربی مسالغ گزاف در دست او گذارده و او هم با آن، دامنه کار خویش را گسترده تر ساخته است. خوب است که استاد، باز هم سری به ایران بزند و با کتابخانه های دانشگاهی و فرهنگی، قم و مشهد بیشتر آشنا شود و از نسخه های گرانهای ما و فهرست ها و مجلات کتابشناسی ما بیشتر و بهتر آگاه گردد تا در کار علمی او کم و کاستی هرچه کمتر دیده شود، اگر خدای ناکرده کجی و کمی و کاستی در این کار گسترده و پهناور او باشد، باید در بررسی آن گناه را از کمبود منابع دانسته نه از کوتاه ورزی او.»^{۴۵}

آقای رحیمی ریشه نیز در ضمن نقدهایی که بر کتاب سزگین آورده اند ضمن اشاره به خلط پاره ای از مؤلفان با یکدیگر، به عدم انتقاد کامل اثر سزگین از بُعد کتابشناختی آثار و یکسونگری سزگین در ارائه مطالب تاریخی به ویژه در بخش مباحث جلد اول (علوم قرآن و تفسیر و ...) به سبب تعصب عقیدتی نویسنده اشاره می کنند و چنین می گویند:

«لازمه چنین کار عظیمی بی طرفی در گزارش تاریخ پیدایش و تکوین هر رشته از علوم اسلامی و شرح احوال مؤلفان است. سزگین از دیدگاه یک ناظر خارجی بلکه از دیدگاه فردی که درون یکی از گرایش های مذهبی اسلام قرار دارد به گزارشگری دست زده است.»

در ادامه ایشان به چند مورد به عنوان نمونه اشاره می کند:

۱. عدم اعتنای سزگین به دیدگاه مستقل شیعه در بحث تاریخ جمع قرآن.
  ۲. اهتمام تام در دفاع از دیدگاه اهل سنت در بحث تاریخ کتابت حدیث.
  ۳. اکتفا به منابع اهل سنت در ارائه شرح حال مورخان امامی و اکتفاء به آن منابع در جرح و قدح آنان.
  ۴. خروج از هدف تألیف اثر (نسخه شناسی و تاریخنگاری) به نقد یا طرح دیدگاه خاص.^{۴۶}
- متأسفانه اثر سزگین به این آفات مبتلاست و هم چنان که آقای

رحیمی ریشه گفته اند او به طرح مسائلی در اثر خویش پرداخته که نه جای طرح آن مسائل در این مجموعه است و نه خود او توانمند در طرح و رد این گونه مباحث هست و با این کجروی سزگین ضمن بروز دادن تعصب مذهبی خود، از اعتبار صحت مطالعات خویش نزد آگاهان کاسته و شاید بیشتر به درد مستشرقان آید تا محققان.

کم رنگی آثار شیعی و تعداد بسیار اندک آثار این مذهب در مجموعه سزگین با وجود فهراس فراوانی که درباره آثار شیعی و نسخ خطی آن تألیف یافته و در دوره سزگین هم موجود بوده شبهه دیگری است که برای نگارنده این مقاله مبهم مانده است. ولی باید انصاف داد که نگارندگان مجموعه استدراکات، تعصب کمتری در این زمینه به خرج داده اند و به پاره ای از آثار شیعی که شاید برای اولین بار معرفی می شود همانند تفسیر منسوب به امام حسین (ع) به نام (مرآة العارفین) در بخش تفسیر و علوم قرآن اشاره داشته اند.^{۴۷}

۴۵. کتابخانه و مجموعه های نسخه های خطی عربی در جهان ... اثر فؤاد سزگین

(ترجمه و تنظیم: چنگیز پهلوان)، ص ۲۹.

۴۶. تاریخ نگارش های عربی، ج ۱، ص ۲۰-۲۱.

۴۷. در پایان نمونه هایی از آثار اهل بیت (ع) در استدراکات هلی تاریخ التراث العربی را می آوریم:

دانش کیمیا: رساله شرح مقاله الامام علی رضی الله عنه فی علم السیمیا، (در ۵۹ برگ، موجود در کتابخانه دانشگاه امارات متحده عربی به شماره ۲/۲۳۵۳).

- رساله فی الکیمیا، لأبی عبدالله جعفر بن محمد بن علی الهاشمی (الصادق (ع))، (در ۲ برگ، موجود در کتابخانه رضا-رامپور هند به شماره ۸۸۳۶۲۹).

- رساله فی الکیمیا والحکمة [عن] موسی الکاظم (ع)، (موجود در دارالکتب الوطنیه تونس به شماره ۳۲۲۲۹).

دانش نجوم و کیهان شناسی:

- ار جوزه فی معرفة المنازل و حقیقتها فی السماء و اشکالها و عددها بالتمام و الکمال، لأبی الحسن علی بن ایطالب (ع)، (در ۳ برگ، موجود در کتابخانه ملک سعود به شماره ف-۱۱۳۹/۱۰-۵).

- رساله جعفر الصادق فی الفلك، لأبی عبدالله جعفر بن محمد بن علی الهاشمی (الصادق)، (اصل این رساله در کتابخانه دانشگاه لیدن هلند به شماره ۱۰۰۱ موجود می باشد).

- رساله فی الجفر (وهی تبسح فی احوال العالم العلوی و آثاره و ماتشابهها) منسوب به امام صادق (ع) (در ۱۲ برگ موجود در کتابخانه مسجد شیخ عبدالقادر گیلانی در بغداد به شماره ۱/۱۳۲۱).

- رساله یعلم فیها اختیارات الأيام النجسة و الجیدة، از امام صادق (ع). (این رساله در ۱۲ برگ به شماره ۱۰۰۴۲ در دارالکتب الظاهره دمشق نگهداری می شود.)